

Vissza a jövőből: Komplex, rendszerszintű problémákra adott lehetséges válaszok kutatása a backcasting módszer segítségével²

Összefoglalás: A cikk a backcasting módszertanát mutatja be egy Magyarországon készült, a fenntartható foglalkoztatás témakörét vizsgáló részvételi kutatás folyamatán keresztül. A backcasting jövőkutató módszer újszerűsége abban rejlik, hogy nem a jelenből kiindulva próbálja meg feltárni egy lehetséges jövő adottságait, hanem egy távolabbi jövőre vonatkozó ideális vízió felállítását követően vizsgálja meg, hogy milyen lépéseket lehet, illetve szükséges megtenni egy – a jelenlegi trendeknél – jobbnak tűnő jövő érdekében. Ez a megközelítés segít abban, hogy akár komplex társadalmi rendszerek beavatkozási pontjait is azonosíthassuk. Az összegzés kitér a módszer alkalmazhatóságának tapasztalt előnyeire és korlátaira is.

Kulcsszavak: backcasting, jövőkutatás, részvételi módszerek, fenntartható foglalkoztatás

Bevezetés

Napjainkban számos olyan rendkívül összetett, rendszerszintű problémával szembesülünk, amelyekre egyrészt kifejezetten nehéz a meglévő paradigmákon belül választ találni, másrészt a probléma részekre bontásával veszíthetünk mind a probléma megértéséből, mind a megfelelő beavatkozási pontok azonosításából. A backcasting olyan jövőkutató módszer, amely éppen ilyen komplex társadalmi szerveződések (egy vállalat, egy város vagy akár egy egész társadalom) lehetséges pozitív jövőképeit tárja fel. A módszer újdonsága abban rejlik, hogy nem a jelenlegi helyzetet használja kiindulópontként egy várható jövő előrejelzéséhez, inkább egy ideális, normatív jövőképek kialakításával kezdi, és ezt a képet köti össze – az időben visszafelé haladva – a jelennel,

1 Köves Alexandra, PhD, közgazdász, a Budapesti Corvinus Egyetem Gazdálkodástudományi Kar Vállalatgazdaságtani Intézet Döntésemélet Tanszékének adjunktusa. Elérhetőség: alexandra.koves@uni-corvinus.hu.

2 A cikkben bemutatott kutatás egy része a Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács (NFFT) finanszírozásával valósulhatott meg. A szerző külön köszönetet szeretne mondani Pataki Györgynek, a kutatás vezetőjének és a kutatásban részt vevő kollégáinak, Király Gábornak és Balázs Bálintnak.

és azonosítja azokat a lépéseket, amelyek elvezethetnek az elképzelt jövőhöz. A technika angol elnevezése is erre utal, amikor az 'előre' (*fore/casting*) előtagot a 'vissza' (*back/casting*) előtagra cseréli.

A módszer azt feltételezi, hogy a szereplők jövőképe komoly hatással van cselekedeteikre. Megszokott gondolkodásunk, illetve a jelenkor bezáródó (*lock-in*) hatásai korlátozzák azt, hogy mit vagyunk hajlandók most megtenni. Így ha el tudunk képzelni pozitív kimeneteleket, jelentősen bővíthet a lehetséges cselekvéseink tárháza. A backcasting ebből a szempontból jelentősen különbözik az előrejelzés alapvetéseitől. Egy másik fontos eltérés a szereplők megítélése. Míg az előrejelzés azt feltételezi, hogy a szereplők egyszerűen sodródnak a külső trendekkel és eseményekkel, a backcasting arra épít, hogy a szereplők maguk is elmozdulhatnak bizonyos jövők felé. Ez nem azt jelenti, hogy feltétlenül a vágyott jövőt éri el, de visszacsatolási folyamatok révén a cselekvés és a jövőkép szüntelen kölcsönhatásban van, így mind a cselekvések, mind a jövő irányai befolyásolhatók.

A backcasting olyan környezeti feltételek között igazán hatékony, ahol a jövő bizonytalan, az érintett rendszerek bonyolultak, és a jelenlegi trendek alapján megjósolható kimenetelek elfogadhatatlanok. Ilyen gyorsan változó ökológiai, technológiai és társadalmi környezetben a kimenetelek befolyásolása csak folyamatos társadalmi tanulás révén történhet meg. A backcasting tehát leginkább akkor szükséges, amikor a rendszerszintű innovációk nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy a jelenlegi trendektől elszakadjunk. Éppen ezért a backcasting multidiszciplináris, többdimenziós és többszintű megközelítése általában jól illeszkedik a fenntarthatósági témákhoz. Összességében elmondható, hogy ez a normatív megközelítés alkalmas arra, hogy hosszabb időtávon, széles tématerületeken olyan alternatív jövőképeket generáljon, amelyek túllépnek a főáramú kereteken. A kutatási módszer kvalitatív és abduktív természete³ pedig lehetővé teszi, hogy korlátozott nagyságú – a társadalom csak egyetlen szegmensét lefedő – min-tán is érvényes következtetéseket lehessen levonni.

2012 elején indult az az alternatív gazdaságpolitikai megközelítéseket feltáró kutatási projekt, amely a Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács (NFFT), a Magyar Országgyűlés fenntarthatósági stratégiáért felelős tanácsadó szervezetének megbízásából jött létre. Annak ellenére, hogy a fenntarthatóság felé vezető alternatív gazdaságpolitikai megközelítésekről már régóta folyik tudományos diskurzus, ezek ajánlásai általában elméleti szinten maradnak. Az NFFT azt szerette volna a kutatókkal feltáratni, hogy

3 Azaz egy folyamat eredményeképpen létrejött következtetések utólagos vizsgálatával tárunk fel lehetséges kiinduló magyarázatokat.

vajon ezeket az elméleti – a jelenleg uralkodó alapvetéseken jelentősen túlmutató – irányzatokat le lehet-e egyáltalán fordítani konkrét szakpolitikai intézkedésekre. Sem a projekt finanszírozási kerete, sem a rendelkezésre álló idő nem volt elegendő azonban arra, hogy a kutatás a gazdaságpolitika teljes spektrumát lefedje, így a témát a fenntartható foglalkoztatás tárgykörére szűkítették a kutatók. A foglalkoztatás témaköre rendkívül aktuális problémákat hoz felszínre, amelyek magukban foglalnak gazdasági, társadalmi, egyéni és technológiai dimenziókat is, és hűen visszatükrözik a gazdaságpolitika komplexitását. Ehhez a kutatáshoz választották a kutatók – tudomásuk szerint először Magyarországon – a backcasting módszertanát.

Az NFFT-kutatás egy szakértők részvételével megszervezett műhelybeszélgetést foglalt magában. A szakértők különböző szektorokból érkeztek ugyan, de valamilyen szinten mindnyájan kapcsolatban vannak a foglalkoztatás témakörével. Annak ellenére, hogy ez az egyetlen műhelybeszélgetés önmagában is jelentős eredményekkel szolgált, tudományos érdeklődésük arra sarkallta a kutatókat, hogy ugyanazzal a módszertannal egy másik beszélgetést is szervezzenek azért, hogy lássák: egy másik, eltérő szemlélettel és tapasztalattal rendelkező csoport mennyiben hasonló vagy eltérő eredményre jut. Így jött létre – a kutatók saját forrásainak felhasználásával – a backcasting kutatás második köre, amelybe környezettudatos fiatal egyetemisták kerültek be. Az első kör eredményeinek feldolgozása és elemzése nagyrészt megtörtént az NFFT számára leadott kutatási jelentésben (Pataki et al. 2012), míg a második kör eredményeinek összerendezése, a két kör összehasonlítása, valamint a fenntartható foglalkoztatásra vonatkozó tanulságok levonása leginkább e cikk szerzőjének doktori disszertációjában jelent meg (Köves 2014). Ez az írás is nagymértékben támaszkodik – mind tartalmában, mind megfogalmazásában – ennek a disszertációnak a módszertani részleteire.

E cikk két részből áll. Először a backcasting kutatások elméleti hátterét tekintem át, majd a konkrét kutatás példáján mutatom be a backcasting folyamatát. A cikk végén található összegzés kitér a tapasztalatokra, a kutatás érvényességére, valamint korlátaira.

A backcasting elméleti háttere

A backcastingról általában

A backcasting az átmenetmenedzsment egyik részvételen alapuló eszköze. Az átmenetmenedzsment arról szól, hogy miként lehet megszilárdult rendszereket kibillenteni egyensúlyukból, és elindítani olyan változások felé, amelyek új, az előzőnél elfogadhatóbb állapotot hoznak létre (Király 2013). Például a fenntarthatósággal kapcsolatban

a legjelentősebb probléma, hogy olyan ún. bezáródási hatások (*lock-in effects*) terhelik a társadalmi, gazdasági, politikai rendszereket, amelyek rendkívül nehézé teszik a beavatkozást és a rendszerek új egyensúlyi állapot felé történő elmozdítását. Ilyenek például a meglévő technológiai kötöttségek vagy az emberi megszokások és rutinok (Voss–Smith–Grin 2009). Ennek fényében már nem tűnik kivitelezhetőnek az, hogy az egymással kapcsolatban lévő jelenlegi rendszerek apró részleteiben kezdeményezzünk változásokat. Ehelyett transzformatív változásokra van szükség ahhoz, hogy a jelenlegitől radikálisan eltérő gazdasági és társadalmi struktúrákat építsünk fel, amelyek a fenntarthatóság irányába visznek (Grin et al. 2010). A bezáródási hatások azonban nem kizárólag a fizikai rendszereinket befolyásolják, hanem a gondolkodásunkat is. Ahhoz, hogy lehetségesnek tartsuk a jelenlegi rendszerekből történő kitörést, a gondolkodásunkban is meg kell haladnunk az uralkodó szemléletet, és olyan alapvetéseket és jövőbeli alternatívákat kell magunkévá tennünk, amelyek befolyásolják jelenbeli cselekvéseinket. Ez a felismerés adja a backcasting gondolati keretének legfontosabb alapját.

A backcasting a normatív forgatókönyv-építő megközelítések családjába tartozik (Vergragt–Quist 2011: 748), és arra szolgál, hogy olyan társadalmi konstrukciók lehetséges jövőképeit vázolja fel, mint a cégek, a városok vagy akár egész társadalmak (Quist–Vergragt 2006). Érdeemes egy kicsit alaposabban megvizsgáljunk a normatív fogalom értelmezését ebben a kontextusban, hiszen annak nagy szerepe van a backcasting folyamatokban. Börjeson és társai (2006) szerint három jövőbeli szcenárióépítés létezik: prediktív, feltáró és normatív. A prediktív arra keresi a választ, hogy mi fog történni egy adott helyzetben; alapvetően ilyenek az előrejelzések. A feltáró szcenáriók azt mutatják be, hogy mi történhet a jövőben, és abban segítenek, hogy megértsük azt, hogy milyen tényezők milyen lehetséges kimenetekhez vezethetnek. Mindezekkel szemben a normatív szcenáriók arra keresik a választ, hogy miként lehet egy kívánt célállapotot elérni, és a jelenlegi rendszerekből mit kell megtartani vagy megváltoztatni azért, hogy a fékezőerőket csökkenteni lehessen. A backcasting jövőképei ilyen normatív szcenáriókat tárnak elénk (Börjeson et al. 2006). Éppen ezért a backcasting újszerűsége abban áll, hogy nem a jelenlegi helyzetből indul ki, hanem egy ideális jövőkép kialakítása után nézi meg azt, hogy milyen lépések vezethetnek el az elképzelt jövő irányába (JRC 2008). És éppen ebben tér el az előrejelzésektől, amit az angol neve is szójátékként képvisel, hiszen az előre- (*fore*) helyett a visszafelé- (*back*) tervezést követi, amely időben a jövőből indul a jelen felé, és nem fordítva. Robinson (2003: 841) – az első kutató, aki 1982-ben a backcasting fogalmát használta – így magyarázza a backcasting mögött meghúzódó feltételezéseket:

„A backcasting megközelítés központi gondolata kétirányú. Az első arra épít, hogy az a képességünk, hogy megjósoljuk a jövőt, komolyan korlátozott. A jövő eseményeit alapvető bizonytalanságok övezik, amelyek egyrészt az események mögött meghúzódó feltételek és dinamikák ismeretlenségéből, másrészt az innovációk és meglepetések lehetőségeiből, harmadrészt – és ez a legfontosabb – az emberi döntéshozatal mögött meghúzódó motívációkból erednek. Ezek a tényezők nem teszik ugyan teljesen lehetetlenné, hogy értelmes feltételezéseket tegyünk a jövőbeli lehetőségeinket illetően, de jelentősen befolyásolják azt, hogy milyen valószínűségeket rendelünk komplex ember alkotta rendszerek eltérő kimeneteleihez több évtizedre előre tekintve.” (Robinson 2003: 841)

Az előrejelzések egy lineáris logikát követnek, vagyis megpróbálják a jelenlegi trendeket kivetíteni a jövőre, és így ezeket a korlátokat nem veszik figyelembe (Robinson 2003). Éppen ezért kezd a backcasting azzal, hogy egy normatív, ideális jövőképet épít fel, amely utána alapul szolgál ahhoz, hogy lépésről lépésre, az időben visszafelé lépkedve tekintse át azt, hogy milyen emberi beavatkozások vezethetnek el a kívánatos jövő eléréséhez (Pataki et al. 2012). Így aztán a backcasting sokkal jobban illeszkedik az átmenetmenedzsment azon elvárásához, hogy teljességgel kiszámíthatatlan, komplex rendszerekben is változásokat lehessen generálni.

Egy másik jelentős különbség a backcasting és az előrejelzés között abban rejlik, hogy a két módszer hogyan tekint az érintett aktorokra. Míg az előrejelzések azt feltételezik, hogy az emberek egyszerűen alkalmazkodnak a trendekhez és eseményekhez, addig a backcasting az emberek cselekvőképességére és az események aktív befolyásolására épít (Robinson 2003). Robinson (2003) szerint ez a megközelítés amúgy is közelebb áll a mindennapi emberi gondolkodáshoz, hiszen amikor például egy ételt szeretnénk elkészíteni, akkor is az elkészült étel alapján megyünk el bevásárolni, és tervezzük meg a főzés lépéseit. Így aztán a backcasting éppen arra a feltételezésre épít a legaktívabban, hogy az a képesség, hogy el tudjunk képzelni egy elérhető jövőt, jelentősen befolyásolja azt is, hogy mit vagyunk hajlandók megtenni az adott jövő eléréseért. Ez különösen igaz a komplex helyzetek esetében. Ha valaki például azt feltételezi, hogy a fenntartható gazdaság vagy társadalom elérhetetlen utópia, akkor nem is fog semmit megtenni azért, hogy a dolgok a fenntarthatóság felé mozduljanak el. Ha viszont feltételezi, hogy az általa megtett lépések egy ideálisabb jövő felé mozdítják el a rendszert, akkor nagyobb esély van rá, hogy a cselekedetei felvállalják ezt a típusú felelősséget.

Mindezek ellenére a backcasting semmiképpen nem váltja ki az előrejelzés szükségességét. Az előrejelzés jól működhet olyan egyszerűbb környezetekben, ahol csak néhány változó befolyásolja a rendszer dinamikáját. Ugyanakkor a backcasting olyan komplex, rendszerszintű problémák esetében használható jól, ahol az előre jelezhető

trendek nem elfogadható kimenetekhez vezetnek (JRC 2008). Más szóval, a backcasting olyan rendszerinnovációk feltárásához használható jól, ahol a cél az, hogy elszakadjunk a jelenlegi trendektől.

A backcastingnak legalább négy különböző típusát különböztetjük meg (Wangel 2011, idézi Köves et al. 2013): a célorientált, az útvonal-orientált, a cselekvésorientált és a részvételőrientált backcasting. A célorientált backcasting azzal foglalkozik, miként lehet egy meghatározott célkitűzést elérni; például egy olyan víziót alakít ki, amelyben a szén-dioxid-kibocsátási szintek hússzor alacsonyabbak a jelenleginél. Az elemzések sokszor tartalmazzák, hogy milyen változások szükségesek ehhez a technológiai infrastruktúrában és a társadalom szerkezetében. Az útvonal-orientált backcasting fókuszban magának a normatív vízióknak a kifejlesztésén van, de nem a célok, hanem az oda vezető különböző utak kapnak nagyobb figyelmet. Ezek a projektek leginkább a hogyanra helyezik a hangsúlyt. A harmadik típusba azok a kutatások tartoznak, amelyek alapvető célja egy akcióterv vagy stratégiai terv kidolgozása, amely a közös jövőkép eléréséhez szükséges közös erőfeszítések irányát akarja megalapozni. A negyedik, résztvevő-orientált backcasting tulajdonképpen egy kreatív workshoptechnika, amelyben a résztvevőkre gyakorolt pozitív hatás – mint például maga a felhatalmazás, a közösségi tanulás és fejlődés – legalább olyan fontos célként jelenik meg, mint a folyamat kézzelfogható outputjainak elkészítése (Wangel 2011).

A részvételi backcastingról

Quist és Vergragt (2006) több olyan kulcsfontosságú összetevőt azonosított egy részvételen alapuló backcasting esetében, amelyek közelebb visznek a backcasting folyamatok mélyebb megértéséhez. Az első ilyen maga a normatív jövőkép, amelyet nem kizárólag elemzési egységként kell kezelni, hanem olyan társadalmi konstrukcióként, amely a résztvevők közötti interakciók eredményeként jön létre. Ezek a víziók így olyan problémák kezeléséhez adhatnak iránymutatást, amelyek esetében jelenleg nem állnak rendelkezésre konszenzuson alapuló megoldások. A jövőképet általában 25 és 50 év közötti időtávlatban hozzák létre, és erre két alapvető magyarázat is van. Először is az időtávnak elég hosszúnak kell lennie ahhoz, hogy el tudjunk szakadni a jelentől, és egy minőségileg más jövőt lehessen vizionálni (Vergragt–Quist 2011). Másodszor pedig az emberek képzeletét behatárolják a saját vagy esetleg a gyerekei élettartamának korlátai (Robinson et al. 2011).

A második összetevő az érintetti részvétel, amely különböző nézőpontok és érdekek összehangolására lehet alkalmas. A társadalmi és technológiai rendszerek radikális átalakítása kizárólag akkor lehetséges, ha a társadalom tagjai nem ellenzik azt. Így

aztán különösen fontos, hogy a lehető legszélesebb érintetti csoportot vonják be egy backcasting projekt lebonyolításakor (Robinson 2003; Robinson et al. 2011; Quist–Vergragt 2006; Vergragt–Quist 2011). Így ha maga a vízió sokak bevonásával készül, akkor nagyobb az esély a szélesebb körű elfogadására, így a megvalósítás „mögé” is könnyebb konszenzust építeni.

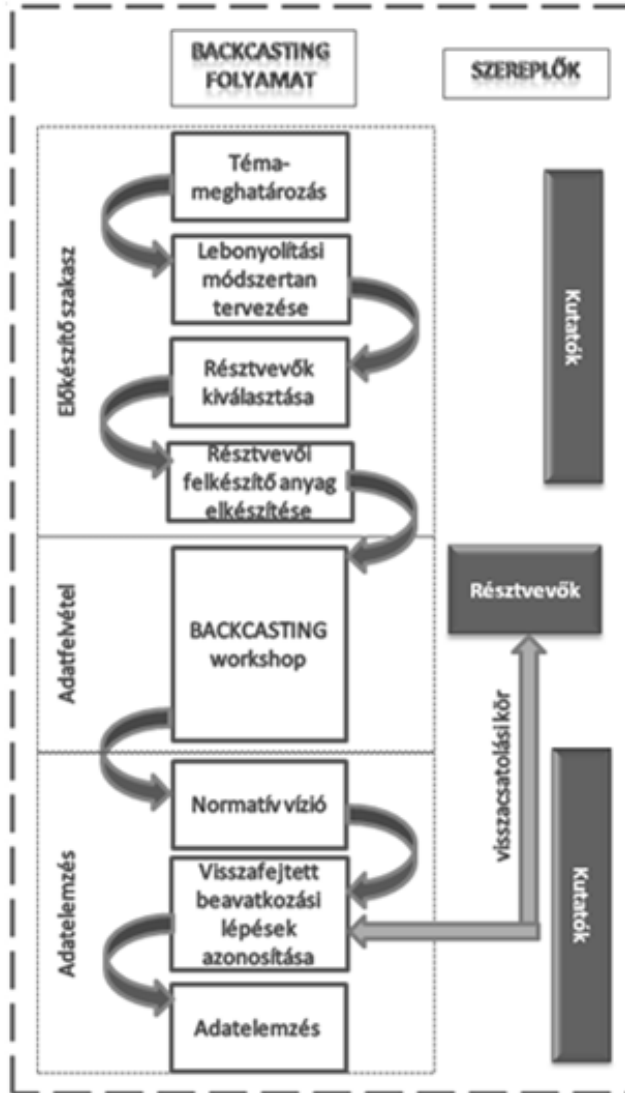
A Quist és Vergragt (2006) által azonosított harmadik összetevő az érintetti tanulás. A backcasting folyamatok nem a „tényleges jövőt” vagy a „legvalószínűbb jövőt” akarják leírni, hanem csupán egy lehetséges jövőt, amely orientálhatja a szereplőket. Egy olyan párbeszédet támogat, amely a jövő kívánt feltételeit köti össze a jelennel egy kölcsönös tanulási folyamat keretében. A tanulás nem csupán az egyének szintjén, hanem társadalmi szinten is létrejön, mivel az eredmények becsatornázhatók a társadalmi és politikai rendszerekbe. Ráadásul ez a típusú tanulás nem csupán a megértésen alapul, hanem tapasztalati tanulás keretében jön létre, amely leginkább egy iteratív folyamat eredménye. Éppen ezért ideális esetben egy backcasting folyamat hosszabb időtávokat ölel fel, ahol a résztvevők újra és újra találkozhatnak. Így a tanulás nem kizárólag kognitív szinten, hanem az „értékrendek, meggyőződések és hozzáállások” szintjén is megjelenik (Quist–Vergragt 2000: 5).

Az említett összetevők alapján a szerzőpáros (Quist–Vergragt 2006) öt szintet is azonosított a részvételen alapuló backcasting folyamatában: *a*) stratégiai problémameghatározás; *b*) scenárióépítés; *c*) a lépések visszabontása; *d*) kifejtés, elemzés és akciótervek meghatározása; és végül *e*) az eredmények beépítése a meglévő rendszerekbe és az utókövetés megtervezése. Magáról a folyamatról azonban a következő pontban fogunk majd mélyebben értekezni.

A módszer alkalmazása a fenntartható foglalkoztatás feltárását szolgáló magyar kutatásban

Kutatásunk keretében a résztvevők a fenntartható munka világába történő átmenetről folytattak párbeszédet, és ezáltal hozzájárultak a fenntartható foglalkoztatás elemeinek feltárásához. A folyamat három nagy szakaszból állt: az előkészítés szakaszában a szervezők lehatárolták a problémát és előkészítették a folyamatot; a projektszakaszban bonyolították le a műhelybeszélgetést; végül a lezáró szakaszban szövegszerűen megfogalmazták a kimeneteket (jelen esetben a víziót és a visszabontott szakpolitikai lépéseket), majd pedig elemezték azokat (Király et al. 2013). Az 1. ábra a következő oldalon ennek áttekintését adja:

1. ábra: A backcasting folyamat áttekintése Király és szerzőtársai cikke alapján (2013)

Az előkészítési szakasz

A témaválasztás háttéréről a bevezetésben már röviden esett szó. Az NFFT felkérésére olyan témát kellett találni, amelyben azt lehet bemutatni, hogy a fenntarthatóságot elősegítő, a jelenlegitől gyökeresen eltérő megközelítések is tudnak konkrét szakpolitikai beavatkozásokkal szolgálni. A fenntartható foglalkoztatás pedig olyan téma, amely rendkívül komplex, és magában foglal társadalmi, gazdasági és technológiai aspektu-

sokat. Hogy a komplexitást a műhelybeszélgetések során kezelhessék, a kutatók egy tematikus megközelítést készítettek elő, és négy fókuszpont köré építették fel a folyamatot: a munka és a közösség; a munka és a környezet; a munka és az egyéni képességek; valamint a munka és a technológia összefüggéseinek vizsgálata.

Az előző pontban már említettük, hogy a backcasting folyamatok időtávja általában 25 és 50 év közé esik. Kutatásunkban ezt az időtávot 38 évben határoztuk meg, vagyis 2050-re „céloztunk”. Noha a munka világa mára már globálissá vált, a kutatás kontextusa Magyarország maradt – egyrészt azért, hogy a fókusz szűkebbé váljon, másrészt azért, hogy a résztvevők összetétele visszatükrözze a kutatás tematikáját. (Ez nem jelenti azonban azt, hogy az eredményeket – a korlátok és a körülmények figyelembevétele mellett – ne lehetne kiterjeszteni a fenntartható foglalkoztatásra vonatkoztatva.) Így aztán a projekt címe „Vissza a jövőből: fenntartható foglalkoztatáspolitikai 2050-ben Magyarországon” lett.

Ahogy az a kvalitatív kutatásoknál megszokott, a résztvevők kiválasztása célorientált volt. Ebben az esetben ez azt jelentette, hogy bizonyos szempontokat figyelembe vettünk ugyan (ezeket lásd alább), de nem a reprezentativitásra törekvés állt a kiválasztás középpontjában. Ehelyett egy olyan összetételű csoportot igyekeztünk kialakítani, amelyről feltételeztük, hogy sokszínűségében leginkább képes feltárni az adott témát. Ahogy Miles és Huberman (1994: 31) fogalmaznak, a kvalitatív kutatóknak nem szükséges „statisztikai szignifikanciára” törekedniük egészen addig, amíg megfelelő magyarázattal tudnak szolgálni arra, hogy miért választották azt az összetételű célcsoportot, amelyet választottak. A kvantitatív kutatások véletlenszerű kiválasztásától eltérően a célorientált résztvevői kiválasztás képes arra, hogy felmérje mind a tagok tudásának relevanciáját, mind rendelkezésre állási lehetőségeiket (Miles–Huberman 1994).

Az NFFT kutatási projektje egyetlen backcasting műhelybeszélgetés szervezését tette lehetővé, amelyen 17 szakértő vett részt négy különböző területről (üzleti élet, akadémiai szféra, közigazgatás, civil szektor). A szakértők mindannyian valamilyen szalon kötődtek a foglalkoztatás témaköréhez, és a csoport átlagéletkora 46 év volt. Annak ellenére, hogy már ez a műhely is jelentős tapasztalatokat hozott a munka fenntartható világról szóló vízió kidolgozásához, a kutatók saját erőforrásaikat felhasználva egy másik backcasting kör lebonyolításáról is döntöttek. Ez részben saját kutatói kíváncsiságukból eredt, részben pedig abból, hogy az első műhely résztvevői is felvetették a beszélgetés után, hogy igazán jó lenne látni, milyen eltérő vízióval rendelkezik egy másik összetételű – lehetőség szerint fiatalabb – érintetti kör. Így a második backcasting kör a kutatás érvényességi tartományát is tágította, hiszen ugyanazzal a módszerrel két különböző összetételű panel eredményeit elemezhetjük. Mivel az első körben inkább

a foglalkoztatás oldaláról közelítő szakértők vettek részt a backcasting kísérletben, a második workshopra egy fiatalabb generációt és a fenntarthatósági szempontokat inkább megjelenítő, „zöld gondolkodású” résztvevőket vontunk be. A második műhelymunkán 14 mester szintű humánökológia vagy regionális és környezet-gazdaságtan szakos hallgató vett részt, így az átlagéletkor az előzőhöz képest húsz évvel csökkent. Míg a szakértői panel 2012 márciusában, addig a hallgatói panel 2013 januárjában vett részt a workshopokon.

A folyamat egészében hangsúlyt helyeztek a szervezők arra, hogy a résztvevők ne az általuk képviselt szektor vagy szervezet véleményét, esetleg az érdekeit képviseljék, hanem valódi párbeszéd történjen meg az egyének között. Ezt a kérést a felkészítő tájékoztató is tartalmazta, de a résztvevőkkel a munka megkezdése előtt szóban is megállapodtunk erről.

Mivel a résztvevők nem kaptak semmilyen díjazást, a folyamatban való részvételüket vagy saját szakmai kíváncsiságuk, vagy a szervezők iránti személyes lojalitásuk motiválta. Mivel két teljes napot kellett a folyamatra rászánniuk (és néhányuknak ez igen hosszú utazással is járt), a folyamat komoly intellektuális elköteleződést igényelt, valamint időt kellett szánni mind a felkészülésre, mind az utólagos visszajelzésekre, ez a személyes elköteleződés egyáltalán nem volt elhanyagolható tényező. Így a résztvevők kiválasztása a szakértők esetében meghívásos alapon hólabdamódszerrel, míg a hallgatói csoport esetében egy nyílt felhívással történt.

A felkészülési időszak szintén magában foglalta a workshopok során felhasználandó technikák megtervezését, valamint a felkészítő anyag, az ún. briefing elkészítését. Ez utóbbi azt szolgálta, hogy a résztvevők megismerkedjenek a témával, és dilemmák előzetes felvetésének segítségével már a folyamat előtt gondolkodhassanak a témaköréről. Ez a 13 oldalas anyag leírta a módszertant is, hogy a résztvevők tisztában legyenek azzal, mire számíthatnak. A témafelvetésen túl a briefing tartalmazta még a gyakorlati tudnivalókat, valamint röviden bemutatta a moderátorokat és kutatókat, akik jelen voltak a workshopokon.

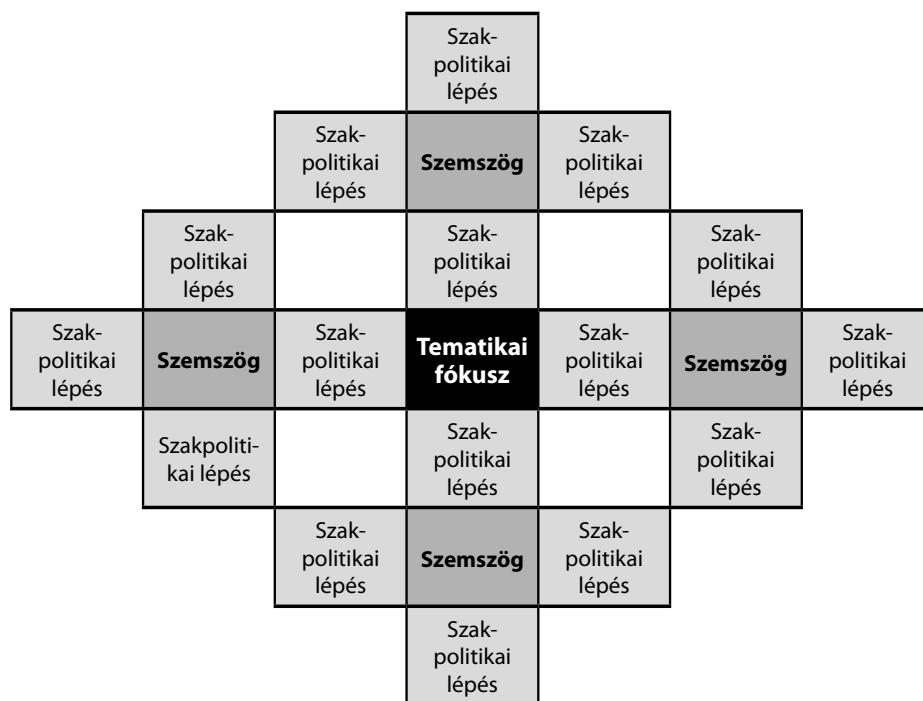
Projektszakasz

A backcasting workshopok hossza két teljes nap volt. Mivel viszonylag sokan voltak a résztvevők, a munka néhány szakaszában két kisebb csoportban dolgoztak. Az ezeket követő plenáris beszélgetések azonban mindig lehetőséget adtak arra, hogy valamennyi résztvevő minden témára reflektálhasson.

Az első nap első része arra irányult, hogy a résztvevők ki tudjanak lépni a jelenből, és hozzá tudjanak szokni a jövőorientált gondolkodáshoz. Rövid, kreatív feladatok után

– amelyek arra is szolgáltak, hogy megismerjék egymást – a csoport a normatív jövőkép kialakítására kezdett fókuszálni. A módszer, amely a beszélgetés strukturált megjelenítését szolgálta, az ún. mandalamódszer volt, amelyet a 2. ábra mutat be.

2. ábra: A mandalaábra – Pataki és szerzőtársai (2012) alapján

Ahogy az ábra is mutatja, a fent említett négy tematikai fókusz egyike adja a középpontot, így összesen négy mandalaábra jön létre. (Az 1. számú melléklet példaként tartalmazza a technológiai fókusz mandalaábráját.) A beszélgetések során különböző megközelítések, nézőpontok alakulnak ki, amelyek közül a csoport kiválasztja a négy általa legfontosabbnak ítéltet, és később az ezekhez vezető legfontosabb szakpolitikai lépéseket. A lépéseket a résztvevők rövid (2015), közép- (2025), valamint hosszú távú (2040) besorolásokkal illették aszerint, hogy mikorra tartják reálisnak megvalósulásukat. Mivel a projektre rendkívül kevés idő állt rendelkezésre, a szövegszerű víziók elkészítését, valamint a szakpolitikai lépések csoportosítását ezen ábrák, valamint az elkészült hangfelvételek és jegyzetek alapján a kutatók vállalták magukra. (A résztvevők azonban utólag kiegészíthették azokat, és megjegyzéseket fűzhetek hozzájuk.)

A két nap folyamán a résztvevők először a tematikák alapján több kisebb csoportban kötetlenül beszéltek át egy adott tematikai fókusz lehetséges jövőképét, majd a kialakult gondolatokat a teljes csoport elé tárták, ahol a többi résztvevő kiegészíthette azokat. A felmerült ötletek (a mandala következő szintjeiként működő „szemszögek”) szelektálás nélkül felkerültek a lapokra, amelyek közül később a csoport kiválasztotta a négy legfontosabbnak ítélt szemszöveget, és ezek szolgáltak aztán kiindulópontként a következő mandalaszint átbeszéléséhez, a szakpolitikai lépések azonosításához.

A normatív vízió és a visszafejtett szakpolitikai lépések elkészítése, adatelemzés

A műhelybeszélgetések után a rendelkezésre álló „adathalmaz” a kutatók jegyzeteiből, a megbeszélésen teleírt táblák, írott anyagok (mint például a mandalák) fotóiból, valamint hangfelvételekből állt. (Adaton itt az ezekből a forrásokból származó szövegeket értjük.) A rendelkezésre álló két nap nem volt elegendő ahhoz, hogy a résztvevőket be lehessen vonni az adatok rendszerezésébe, így ez a feladat a kutatókra hárult. A víziók szövegeihez és a javasolt szakpolitikai intézkedések átlátható összesítéséhez a következő lépések vezettek el. Először is az összes jegyzet bekerült egy Excel-táblázatba úgy, hogy az egymástól különböző tartalmak külön sorokban jelenjenek meg. A jegyzetek alapján nagyobb témákat azonosítottunk (pl. a munka újradefiniálása; globalizáció; az állam szerepe; technológia; oktatás). Mindegyik Excel-sorhoz hozzárendelődött egy téma, majd ezek szűrése után további címkéket kaptak a sorok, és így a végén a téma és a címkék szűrésével egymás mellé kerültek azok a gondolatok, amelyek egy témakört ölelnek fel. Ezek összevonásával születtek meg a konkrét szövegek az előfordulásuk sűrűségét is figyelembe véve.

Cikkünk módszertani mivoltából adódóan a tartalmi eredmények nem tartoznak szorosan a témához. Az illusztráció kedvéért néhány szót mégis megérdemel egy rendkívül rövid összegzés. Amikor a két – háttérben jelentősen eltérő – csoportnak megadatott a lehetőség, hogy víziót készítsen a fenntartható munka világáról, meglepően hasonló ideális jövőképet rajzoltak fel. Mindkét csoport résztvevői a fenntartható foglalkoztatás víziójában meghaladták a teljes foglalkoztatás ideálját, és egy olyan jövőt képzeltek el, ahol az emberek nem megélhetési kényszerből dolgoznak, hanem azért, mert a munka mind saját, mind közösségük jóllétéhez hozzájárul. A jóllétet nem kizárólag anyagi értelemben határozták meg, hanem beleértették többek között az önfejlődést; az önmegvalósítást; a családi és közösségi kapcsolatokra szánt elegendő időt; sőt az egészséges környezethez történő hozzáférést is. A munka formáit a mainál jóval tágabban értelmezték, és teljesen szakítottak a 40 órás fizetett munkahét, mint a foglalkoztatás legelfogadottabb formájának koncepciójával. A résztvevők szintén hittek abban, hogy

a helyi termelési és fogyasztási láncok létrejöttével a foglalkoztatás helyzete is radikálisan javulhat. A technológiai fejlődésre úgy tekintettek, hogy az jelentősen tudja támogatni az előzőekben említett változásokat, hiszen a fenntartható foglalkoztatás jövőképeiben a technológia által elért termelékenységnövekedés nem munkanélküliséghez vezet, hanem a közösségért és az önmegvalósítás érdekében végzett munkára fordítják át.

Egy külön Excel-táblázatba kerültek be a javasolt szakpolitikai intézkedések, amelyeket a kutatók szintén csoportosítottak annak alapján, hogy mi a témájuk, milyen idődimenziókba sorolták be őket a résztvevők, és hogy azok negatív/pozitív jogi szabályozásra, negatív/pozitív gazdasági ösztönzőkre vagy negatív/pozitív figyelemfelhívásra utalnak.

Az így elkészült eredményeket újra megkapták a résztvevők, megjegyzéseket fűztek hozzájuk, amelyeket beépítettünk. A hangfelvételeket akkor vették elő a kutatók, ha a jegyzetekből valami nem volt teljesen egyértelmű.

A két panel résztvevői összesen 157 szakpolitikai lépést javasoltak, ami első ránézésre – egy felszínes olvasó számára – a fenntartható foglalkoztatás témájához kapcsolódóan irrelevánsnak tűnhetett. Többszöri olvasatra, valamint a lépések ismételt csoportosítása után azonban egy komplex, de koherens rendszer körvonalazódik. Ezt a rendszert egy rendszertérkép (Lane 2007; Sedlacko 2011; Király et al. 2014a; Király et al. 2014b) elkészítésével mutattuk be. A rendszertérképezés technikájának ismertetése egy külön cikk terjedelmét is elérné, így ebben most csak azt említjük meg, hogy az adatelemzésnek szintén kimenete volt a szakpolitikai lépések mögött lévő változók rendszerszemléletű bemutatása. (A 2. számú melléklet a teljes ábrának egy kiragadott részletével mutatja meg a rendszertérkép logikáját.)

A módszer használatának tanulságai

A cikkben bemutatott kísérlet a részvételi, útvonal-orientált backcasting kategóriájába sorolható be. A módszer részvételiségének értékelésekor fontos elismerni, hogy a kutatás kísérleti jellegét a kutatók mindvégig hangsúlyozták a résztvevőknek, akik így – annak ellenére, hogy a szakértői panel esetében az eredmények a valódi döntéshozókhoz is eljutottak – a hozzájárulásukat nem érezhették kiemelkedően jelentősnek. Emiatt ezt a kísérletet csak egy valódi részvételi folyamat leképezésének tekinthetjük. Az azonban így is megállapítható, hogy a Habermas-féle kommunikatív cselekvés elméletét (Habermas 1984) alátámasztották a tapasztalatok. A demokratikus döntéshozatalt a kommunikatív cselekvés – a megfelelő körülmények biztosítása mellett – támogatni tudja, hiszen nagyon különböző háttérrel és véleménnyel rendelkező személyek is közös neve-

zöre tudnak jutni, ha elegendő lehetőségük van deliberációra. A műhelybeszélgetések során rendkívül heves viták alakultak ki, és a végén mégis összeállt egy koherens kép a témáról. Igaz, a résztvevők talán nem érezték annyira fontosnak a saját nézőpontjaik elfogadtatását, mint egy olyan éles helyzetben, ahol a döntéshozókat egészen biztosan befolyásolja a folyamat végkimenetele. Az viszont fontos üzenet, hogy eltérő nézetekkel rendelkező személyek is tudtak közös álláspontokat kialakítani.

A kvalitatív kutatások érvényességére vonatkozóan Maxwell (2013) négy fontos veszélyforrást azonosít a leírást, az értelmezést, az elméletet és az általánosítást illetően. A megfelelő *leírás* feltétele, hogy az adatok pontosak legyenek, és tükrözzék az eredeti gondolatokat. A backcasting folyamatoknál nem elvárás a leiratok készítése, fontos azonban, hogy a felvételek és a fotók rekonstruálhatóvá tegyék az elemzések mögött rejlő megfigyeléseket. Az *értelmezés* érvényességéhez az szükséges, hogy a kutatók ne igyekezzenek belekényszeríteni a saját kognitív kereteikbe az eredetileg elhangzottakat. Esetünkben ez az ún. tagi ellenőrzés (*member check* – Maxwell 2013: 90) módszerével történt, mivel a résztvevők visszakapták az eredményeket, így jelezheték azok eltérő értelmezését. Az *elméleti* érvényesség csak akkor kérdőjelezhető meg, ha az eredmények mögül jelentős elméleti háttér hiányzik.

A kutatás érvényességét több különböző tevékenység volt hivatott tovább erősíteni. Az első műhelybeszélgetés során maguk a résztvevők vetették fel, hogy egy másik korcsoportba tartozó résztvevői kör vélhetően más eredményeket hozna, részben emiatt is szerveztünk egy második workshopot. A párbeszéd mélysége szintén erősíti az érvényességet. Ezért a szervezők megpróbálták minél több terület képviselőit megnyerni a részvételre – nem a statisztikai reprezentativitás érdekében, hanem azért, hogy a beszélgetésekben minél több nézőpont megjelenjen. A moderátorok szintén rendkívül nagy figyelmet fordítottak az aktív részvétel és a nyílt, mély dialógus elősegítésére.

Az általánosításra rátérve fontos hangsúlyozni, hogy azok az elképzelések, amelyek a backcasting folyamatból kirajzolódni látszanak, mindösszesen 31 magyar résztvevő szemléletét tükrözik. Az viszont kétségtelen, hogy ez a kvalitatív technika olyan mély betekintést nyújt az adott téma összefüggéseibe, amelyet egy jelentősen reprezentatívabb kör sem feltétlenül tud jobban feltárni. El kell azonban ismerni, hogy a résztvevői kör korlátokat szab az általánosításnak, hiszen olyan magasan kvalifikált személyek véleményét tükrözi, akik a mindennapokban is reflektálnak társadalmi és/vagy környezeti összefüggésekre. Más társadalmi csoportok ugyanezeket a témákat adott esetben másképpen értelmeznék (Köves et al. 2013).

Ez a backcasting kísérlet csak azt tudta alátámasztani, hogy magasan kvalifikált résztvevők körében a módszer kielégítően működik. Arra azonban nincs egyértelmű

válasz, hogy egy kisebb tudással rendelkező érintetti csoport esetében is működött volna. A résztvevők visszajelezték, hogy a két nap mentálisan rendkívül megterhelő volt, és komoly kognitív kihívást jelentett, hogy a ma valóságát hátrahagyják egy vízió kialakításáért. Emiatt is gondoljuk azt, hogy a módszer nem feltétlenül működik bármilyen összetételű csoportban. Azt azonban kijelenthetjük, hogy esetünkben a szakértői panel és a diákokból álló, laikusnak tekinthető panel ugyanúgy működött. Mivel a szakértőket megkértük, hogy ne az intézményüket képviseljék, hanem a saját véleményüket mondják el, valamint az időtáv elég hosszú volt ahhoz, hogy nehéz lett volna bárki számára megjósolni, mit kívánnának meg az adott intézmény érdekei, kimondhatjuk, hogy a módszer éppúgy működik szakértői, mint laikus résztvevőkkel. Ez a tény szélesítheti a bevonható résztvevők körét.

A módszer tanulságaként vonható le az is, hogy a résztvevők számára rendkívül nehéz túllépni a jelenről való gondolkodáson és belehelyezkedni a távoli jövőbe. Az erőforrások korlátai azt is jelentik, hogy egy műhelybeszélgetés legfeljebb két napig tarthat, hiszen a résztvevők önkéntes alapon vesznek részt benne. Egy hosszabb folyamat azonban jobban elő tudná készíteni azt, hogy a jelentől könnyebben elrugaszkodjanak. Egy másik tanulság, hogy az előkészítés során megfogalmazott négy fókuszpont jó alapul szolgált ugyan, de az idő rövidege miatt az összefüggések nem rajzolódtak ki elég részletesen. Ehhez talán alkalmasabb lett volna egy rendszerközpontú vagy hálózatos összefüggéseket vizsgáló módszer (Köves et al. 2013).

Fontos megemlíteni, hogy a kutatásunk belső szerkezetében megjelenő technikák szabadon változtathatók. Az azóta folyó két másik magyarországi backcasting kutatás az itt leírtaktól jelentősen eltérő belső technikákat alkalmazott, bár a folyamat felépítése ugyanaz maradt. Az egyik ilyen kutatás – amely a magyar gazdasági felsőoktatás jövőjét kívánja feltárni – már publikálta első jelentését, így annak lebonyolítási technikái elérhetők az érdeklődők számára (Király et al. 2015).

Általánosságban elmondható, hogy az itt bemutatott magyar kísérlet megmutatta, a backcasting hasznos módszer lehet akár társadalomtudományi kutatások technikájaként, akár döntés-előkészítések kiegészítő eszközeként. A módszer teret ad az asszociatív és szabadon áramló gondolkodásnak, és a folyamat során létrejövő deliberációk számos komplex összefüggést fel tudnak tárni, amelyek különböző tudások és hátterek szintéziséből jönnek létre. Így alkalmas a főáramtól eltérő, alternatív megközelítések kidolgozására, valamint segítheti a döntéshozókat azzal, hogy a megszokottól eltérő megoldási módokra hívja fel a figyelmet.

Ahogy az a legtöbb abduktív, kvalitatív kutatásra igaz, itt is el kell fogadni, hogy az eredmények egy korlátozott számú csoport véleményét tükrözik. Ennek ellenére

a kutatás megmutatta a kollektív bölcsesség fontosságát is. Rendkívüli gondolkodók, mint Polányi, Beck, Habermas, Csíkszentmihályi, Frankl, Sen olyan kérdéseket tettek fel, és olyan válaszokat találtak, amelyek hihetetlen egyéni rálátásról tanúskodnak a jelenkor társadalmi és pszichológiai kérdéseit illetően. Amikor azonban két csoport „hétköznapi ember” azzal a lehetőséggel szembesült, hogy korlátok nélkül gondolkodhatott ugyanezekről a kérdésekről, az általunk oly nagyra tartott tudományos háttér nélkül is rendkívül mély megértésről tettek tanúbizonyságot. Talán ennek a kutatásnak egy járulékos hozadéka lehet, hogy újra felhívja a figyelmet a kollektív bölcsesség érdekmeire.

Hivatkozások

- Börjeson, L. – Höjer, M. – Dreborg, K.-H. – Ekvall, T. (2006). Scenario types and techniques: Towards a user's guide. *Futures*, 38(7), 723–739.
- Grin, J. – Rotmans, J. – Schot, J. – Geels, F. – Loorbach, D. (2010). *Transitions to Sustainable Development. New Directions in the Study of Long Term Transformative Change*. New York–London: Routledge.
- Habermas, J. (1984). *The Theory of Communicative Action. Reason and the Rationalization of Society*. Boston: Beacon Press.
- JRC – Joint Research Centre (2008). Backcasting approach for sustainable mobility. JRC Scientific and Technical Reports, European Commission.
- Király G. (2013). Útban a fenntarthatóság felé: Az átmenetmenedzsment megközelítése. *Kovács, Tavasz–Tél*, 3–28.
- Király, G. – Pataki, Gy. – Köves, A. – Balázs, B. (2013). Models of (future) society: Bringing social theories back in backcasting. *Futures*, 51, July, 19–30.
- Király, G. – Köves, A. – Pataki, Gy. – Kiss, G. (2014a). Assessing the participatory potential of system mapping. In SCORAI Europe Workshop Proceedings. Rotterdam, The Netherlands, 251–265.
- Király G. – Köves A. – Pataki Gy. – Kiss G. (2014b). Rendszermodellezés és részvétel: egy magyar kísérlet tanulságai. *Szociológiai Szemle*, 24(2), 90–115.
- Király G. – Csillag S. – Gáspár T. – Géring Zs. – Köves A. – Sebestyén G. (2015). Jelentés az 'Iskola a jövőben: a gazdasági felsőoktatás Magyarországon 2050-ben' projekt kutatási eredményeiről. Kézirat. Budapesti Gazdasági Főiskola.
- Köves, A. – Király, G. – Pataki, Gy. – Balázs, B. (2013). Backcasting for sustainable employment: A Hungarian experience. *Sustainability*, 5(7), 2991–3005.

- Köves, A. (2014). Back from the future. Defining sustainable employment through backcasting. PhD-értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem Gazdálkodástani Doktori Iskola.
- Lane, D. C. (2007). The power of the bond between cause and effect: Jay Wright Forrester and the field of system dynamics. *System Dynamics Review*, 23(2–3), 95–118. DOI: 10.1002/sdr.370.
- Maxwell, J. A. (2013). *Qualitative Research Design: An Interactive Approach*. London: Sage Publications.
- Miles, M. B. – Huberman, A. M. (1994). *Qualitative Data Analysis*. (2nd edition.) Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Pataki Gy. – Király G. – Köves A. – Balázs B. (2012). *A fenntartható társadalom felé való átmenet gazdaságpolitikai alternatívái: a fenntartható foglalkoztatáspolitikai alapvonalai*. Budapest: Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács.
- Quist, J. N. – Vergragt, P. J. (2000). System Innovations towards Sustainability Using Stakeholder Workshops and Scenarios. Paper for Policy Agendas for Sustainable Technological Innovation, 3rd POSTI International Conference, London, UK. 1–18.
- Quist, J. – Vergragt, P. (2006). Past and future of backcasting: The shift to stakeholder participation and a proposal for a methodological framework. *Futures*, 38(9), 1027–1045.
- Robinson, J. (2003). Future subjunctive: backcasting as social learning. *Futures*, 35(8), 839–856.
- Robinson, J. – Burch, S. – Talwar, S. – O’Shea, M. – Walsh, M. (2011). Envisioning sustainability: Recent progress in the use of participatory backcasting approaches for sustainability research. *Technological Forecasting and Social Change*, 78(5), 756–768.
- Sedlacko, M. (2011). Why does RESPONDER use systems mapping for knowledge brokerage? RESPONDER project. Published material. Downloaded on 11/02/13 from this address: <http://www.scp-?-responder.eu/>.
- Vergragt, P. J. – Quist, J. (2011). Backcasting for sustainability: Introduction to the special issue. *Technological Forecasting and Social Change*, 78(5), 747–755.
- Voss, J-P. – Smith, A. – Grin, J. (2009). Designing long-term policy: Rethinking transition management. *Policy Sciences*, 42(4), 275–302.
- Wangel, J. (2011). Exploring social structures and agency in backcasting studies for sustainable development. *Technological Forecasting and Social Change*, 78(5), 872–882.

1. sz. melléklet: Egy példa a mandalamódszer végeredményére – A technológiai fókusz mandalája

